

*Друкуються за рішенням вченої ради
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
Протокол № 1 від 9 вересня 2013 р.*

Редакційна колегія: В. Я. Білоцерківський – д-р іст. наук, проф.; С. В. Бережна – д-р. філос. наук, проф.; А. В. Губа – д-р. пед. наук, проф.; О.В. Дьякова. – канд. іст. наук, доц.; Т. І. Пікалова – канд. іст. наук, доц.; М.І. Калашніков

**Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни :
Матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 20-21 вересня 2013 р.).
– Харків : Колегіум, 2013. – 300 с.**

ISBN 978-966-8604-90-4

Збірник матеріалів присвячено 70-річчю визволення Харківської області від німецьких загарбників. У збірнику зібрані статті провідних науковців України, Росії, Молдови, Узбекистану, Ізраїлю, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, краєзнавців, студентів та школярів. У статтях висвітлюються теоретико-методологічні, історіографічні, методичні проблеми історії Великої Вітчизняної війни регіонального характеру.

Збірник розрахований на науковців, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, студентів, школярів, краєзнавців.

Позиція редакції може не збігатися з думками авторів. Статті друкуються за авторською редакцією. За достовірність викладеного матеріалу відповідальність несе автор.

ISBN 978-966-8604-90-4

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2013.
© Автори статей, 2013.

лость. Многие соединения и части отличились в этих боях и им было присвоено наименование «Харьковские», «Красноградские», «Барвенковские» и «Лозовские». Среди них соединения и части гвардейских армий: из 7-й гв.А – 15-я гв. Харьковская сд, 72-я гв. Красноградская сд, 81-я гв. Красноградская сд, 161-й гв. Красноградский пушечный артиллерийский полк и 115-й гв. истребительный противотанковый артиллерийский полк; из 8-й гв.А: 39-я гв. Барвенковская сд.

Присвоение дивизиям и частям имен освобожденного ими города – не только награда за одержанную победу, но и призыв к дальнейшему движению вперед, к умножению традиций, к возвеличению славы. И это продемонстрировали гвардейские армии на Харьковской земле, в битве за Днепр и освобождая Украину от немецко-фашистских захватчиков. Наш долг – сохранить в памяти величие этой Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.

Список литературы

1. Абатуров В., Португальский Р. Харьков – проклятое место Красной армии. – Москва, 2008; Быков К.В. Последний триумф вермахта: Харьковский «котел». – Москва, 2009; Вахмянин В.К., Подопратора А.И. Харьков, 1941. У края грозы. – 2-е изд. – Харьков, 2013.; Дьякова О. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали. – Харків, 2010. и др.
2. Конев И.С. Записки командующего фронтом 1943-1944. – М., 1972. – с.44.
3. Подробнее о боях 4-й гвардейской армии в районе Ахтырки см. в воспоминаниях – Бирюков Н.И. Трудная наука – побеждать. – Москва, 1968. – с.11-31; Тимошенко В.Г. Кризис и триумф, август 43 года. Харьковское направление. – Харьков, 2013. – с.18-63.
4. ЦАМО РФ. Ф.5-й гв.ТА. - 31, Оп.4948. - Д31. – л.99.
5. Подробнее о боях 1-й гвардейской армии в освобождении Харьковщины см. – 1-я гвардейская. К пятидесятилетию создания. – Чернигов, 1992. – с.30-68.
6. Подробнее об этих боях см. – Чуйков В.И. Гвардейцы Сталинграда идут на запад. – Москва, 1972. – с.56-100.

УДК 53:061(477.54) «1941/1945»

Казус В.О. (Харків, Україна)

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ ХАРКІВСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО УЧИЛИЩА НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється доля деяких випускників Харківського прикордонного училища у часи Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: прикордонники, НКВС, битви, нагороди, Велика Вітчизняна війна.

В статье освещается судьба некоторых выпускников Харьковского пограничного училища в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: пограничники, НКВД, битвы, награды, Великая Отечественная война.

The article describes the fate of some graduates of Kharkiv border guard Academy in the years of the Great Patriotic War.

Key words: the border guards, the NKVD, battles, awards, the Great Patriotic War.

Актуальність теми. Україні судилося одній з перших серед республік СРСР зазнати жахів гітлерівської навали. У липні 1941 року з Харківського при-

кордонного училища пішли на фронт лейтенанти прискореного випуску. Багато хто з вихованців училища на своїх плечах виніс найважчі випробування перших днів війни, командуючи частинами та підрозділами прикордонних та внутрішніх військ, які дислокувалися в західних районах країни. Немало з них відзначилось і в наступних боях з гітлерівцями. За роки Великої Вітчизняної війни понад 40 військовослужбовців училища були нагороджені найвищою відзнакою СРСР – медаллю «Золота Зірка Героя Радянського Союзу».

Мета дослідження. Висвітлення ролей постатей викладачів та випускників 2-ї школи прикордонної охорони військ ОДПУ – НКВС Героях Радянського Союзу, які брали участь у Другій світовій війні.

Події жовтня 1917 року поклали початок радянського періоду в історії прикордонної служби. Створення прикордонної охорони нового типу було для радянської влади першочерговим завданням. Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР від 28 травня 1918 року була затверджена прикордонна охорона республіки. В листопаді 1923 року за ініціативою Ф.Е.Дзержинського для підготовки висококваліфікованих кадрів для частин і підрозділів прикордонних військ в Москві відкрилася Вища прикордонна школа ОДПУ.

26 грудня 1931 року в Харкові (район Помірок) була заснована друга школа прикордонної охорони та внутрішніх військ. Уряд двічі приймав постанови «Про командний та політичний склад РЧСА», в яких були сформульовані основні вимоги по зміцненню кадрів командного складу. Особлива увага приділялася підвищенню військово-технічних знань начскладу, досконалому володінню бойовою технікою та складними формами сучасного бою.

Комплектування 2-ї школи прикордонної охорони та внутрішніх військ почалося 31 грудня 1931 року. Школа була багатопрофільна; до її складу водили, крім стрілецьких та кавалерійських підрозділів ще автобронетанкове та артилерійське відділення, дивізіон зв'язку, а пізніше відділення по підготовці льотчиків та техніків озброєння. Навчання в школі тривало 2 роки.

В 1934 році школа була перейменована в Другу об'єднану прикордонну школу НКВС імені Ф.Е.Дзержинського. Цього ж року при 2-й об'єднаній школі було засновано авіаційне відділення з підготовки льотчиків, штурманів, техніків. За короткий термін в школі був накопичений великий досвід з підготовки авіаційних загонів і спеціалістів. З найкращих льотчиків, штурманів й інструкторів відбиралися кандидати на посаду командирів і начальників штабів. Особливу увагу в школі приділялося професійній підготовці льотчиків і штурманів. Їм приходилося літати на малій висоті, в складних метеорологічних та кліматичних умовах. В січні 1937 року відбувся перший випуск льотчиків авіаційного відділення. Напередодні війни, в лютому 1941 року за наказом НКВС № 90 училище переформовано в Харківське кавалерійське прикордонне училище НКВС ім. Ф.Е.Дзержинського

[1, С.28]

У передсвітанкову пору 22 червня 1941 року світ ще не знав про початок довгої та кривавої війни, а на українських землях уже лилася кров. Військовослужбовці Харківського прикордонного училища одними з перших вступили в бій з нацистськими загарбниками, всі вони варті окремої розповіді. Проте поміж них хотілось би виділити кілька імен: начальник застави лейтенант В.М.Усов; двічі Героя Радянського Союзу льотчик – штурмовик майор В.М.Голубев; командир 393-ї стрілецької дивізії полковник І. Д. Зинов'єв; льотчик-бомбардувальник майор І.Н. Мартиненко; командир 17-ї окремої бригади НКВС полковник І.О.Танкопій [2, С.81].

Перший удар супротивника прийняли на себе прикордонники. Одним з них був Усов Віктор Михайлович. З жовтня 1937 року В.М.Усов навчався в Харківському кавалерійському прикордонному училищі на кавалерійському відділенні. Після закінчення училища в 1940 році отримав призначення для проходження служби в 86-й Августовський прикордонний загін Білоруського округу, де молодий лейтенант спочатку був назначений помічником, а потім і начальником Юзефатівської застави. Захисники застави стали найпершими, для кого невелика ділянка державного кордону виявилася лінією фронту вранці 22 червня. Гітлерівцям вдалося своїм артвогнем знищити заставу, але коли вони пішли в наступ, то зіткнулися з запеклим опором прикордонників. Лейтенант Усов своєчасно вивів особистий склад застави в укриття. Декілька годин невеликий гарнізон застави відбивав атаки німецької піхоти. В останній контратаці загинув начальник застави. Тільки через 11 років, в результаті розкопок траншей колишньої Юзефатівської застави, стало відомо про долю В.М.Усова та чотирьох прикордонників. 28 липня 1952 року останки прикордонників, які загинули при обороні державного кордону були поховані в братській могилі з усіма військовими почестями. У 1965 році Віктору Михайловичу Усову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [3, С.630].

Двічі Герой Радянського Союзу Віктор Максимович Голубев у 1939 році закінчив авіаційне відділення Харківського військового училища НКВС. З червня 1941 року приймав участь у повітряних боях в складі 285-го штурмового авіаполку (Південно-Західний фронт). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 12 серпня 1942 року (медаль «Золота Зірка» № 693). В подальшому – командир ескадрильї 58-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 16-ї повітряної армії (Центральний фронт). Під час Курської битви гвардії майор Віктор Максимович Голубев відзначився майстерними штурмовими ударами з повітря по німецьким танкам і самохідним установкам. Гвардії майор Голубев зробив понад 260 бойових вильотів на штурмовику ІЛ – 2, збив у повітряних боях 3 ворожі літаки. 28 серпня 1943 року газета «Соціалістична Харківщина» опублікувала наказ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Героїв Радянського Союзу другою ме-

даллю «Золота Зірка» «...за зразкове виконання бойових завдань Командування на фронті боротьби з німецькими загарбниками, що надає право на одержання звання Героя Радянського Союзу – нагородити Героїв Радянського Союзу другою медаллю «Золота Зірка», спорудити бронзові бюсти і встановити їх на постаментях на батьківщині». Серед нагороджених є прізвище і майора льотчика-штурмовика В.М.Голубева (медаль «Золота Зірка» №13/ II). Наприкінці 1943 року В.М.Голубев був направлений на навчання у Військово-повітряну академію ім. М.Жуковського, загинув під час виконання учбового польоту. За уміло проведені операції під час Великої Вітчизняної війни був нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора (2), Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями [4, С.124].

Не можна обійти постать капітана Івана Дмитровича Зінов'єва, якого можна назвати людиною честі. У 1934 році І.Д.Зінов'єв закінчив курси перепідготовки середнього начальницького складу при 2-й харківській об'єднаній прикордонній школі НКВС. Під час радянсько-фінської війни командував ротою 4-го прикордонного полку (війська НКВС). Відзначився при охороні фронтової комунікації біля селища Уома. 10 січня 1940 року рота була оточена двома батальйонами противника, які спробували знищити заставу. Понад половини особового складу були вбиті, обморожені та важко поранені. Капітан І.Д.Зінов'єв двічі поранений в ніч з 11 на 12 лютого повів бійців у контратаку і вивів роту з оточення. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1940 року «...за зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з фінською білогвардійщиною і проявленому при цьому відвагу і героїство присвоїти звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (№ 316)». Але на цьому не закінчився героїчний шлях капітана. Під час Великої Вітчизняної війни полковник І.Д. Зінов'єв командував 393 стрілецькою дивізією в складі 6-ї армії Південно-Західного фронту. Його дивізія приймала участь в Барвенково - Лозівській наступальній операції в січні 1942 року. Високо оцінив дії командира 393 стрілецької дивізії командуючий 6-ї армії генерал – майор А.М. Городнянський. В нагородному листі на Героя Радянського Союзу полковника Зінов'єва командуючий писав: «...полковник тов. Зиновьев храбр, смел, мужествен и энергичен. За умелое командование дивизией, за стойкость и мужество в борьбе с немецкими захватчиками, за нанесение противнику больших потерь в живой силе и материальной части, за успешное продвижение вперед и освобождение советской территории от оккупантов – полковник товарищ Зиновьев вполне достоин награждения орденом Красной Звезды» [5, С. 112]. Під час Харківської операції, яка закінчилась трагедією для військ Червоної армії, особистий склад 393-ї стрілецької дивізії розділив трагічну долю разом з 6-ю армією. Невдача під Харковом виявилася дуже чуттєвою для військ Південно-Західного напрямку. Але найбільшим ударом

була велика кількість загиблих та тих, які попали у полон. В оточенні опинилося кілька армій, а разом з ними і військовослужбовці 393 -ї стрілецької дивізії. 29 травня 1942 року важко поранений полковник І.Д. Зінов'єв потрапив у полон і був вивезений гітлерівцями в концтабір до Німеччини, а потім до Норвегії. Та Іван Дмитрович не бажав змиритися зі своїм становищем і готувався до втечі з концтабору, але був розстріляний гітлерівцями [6, С. 114].

Ще одне ім'я, що пов'язане з Харківським прикордонним училищем ім. Ф.Е.Дзержинського. Це ім'я льотчика Івана Назаровича Мартиненка. С перших днів війни лейтенант Мартиненко відзначився як льотчик – бомбардувальник. За успішні бойові дії під час Київської оборонної операції він був нагороджений першим орденом Червоного Прапора. І.Н. Мартиненко приймав участь в повітряних боях над Сталінградом, Курською дугою, Белгородом, Донбасом. За ці операції він отримав два ордена Червоного Прапора. Заступник командира 187-го окремого коректувально-розвідувального авіаполку 15-ї повітряної армії 2-го Прибалтійського фронту майор Мартиненко здійснив 194 бойових вильотів на коректування артилерійського вогню, бомбардування, повітряну розвідку і фотографування оборонних та інженерних споруд супротивника. У 14 повітряних боях збив 4 літака противника. Загинув у небі Прибалтики 27.10.1944 року. 24 березня 1945 року був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння майору І.Н. Мартиненку звання Героя Радянського Союзу (посмертно) [7, С. 43]. В Харківському історичному музеї зберігаються особисті речі героя: карта вильотів, 5 фотографій, автобіографія, частини гімнастерки та шолома.

Не можна також не згадати і про таку особистість, як полковник Іван Олексійович Танкопій, який мав безпосереднє відношення до боїв за Харків в лютому-березні 1943 року. І.О. Танкопій у 1927 році закінчив Об'єднану воєнну школу імені ВЦВК. Після закінчення Вищої прикордонної школи НКВС, з 1935 року викладав у Харківському військовому училищі військ НКВС ім. Ф.Е.Дзержинського. В червні 1941 року училище направляє на фронт своїх випускників та викладачів, одних з них був полковник Танкопій. На початку 1942 року він прийняв командування бригадою НКВС. За бойові заслуги І.О.Танкопій у 1942 році двічі нагороджений орденом Червоного Прапора. 2 лютого 1943 року завершилася Сталінградська битва й розпочалася операція «Зірка», в результаті якої 16 лютого силами трьох армій було визволено друге за значенням місто України – Харків. Разом з частинами Червоної армії до міста прибула й 17-а окрема бригада НКВС СРСР під командуванням полковника Танкопія. В бригаді було окреме завдання – охороняти державні органи української РСР, зокрема, ЦК компартії України та Раднарком, які повинні були розміститися в Харкові. Але незабаром німецькі війська розпочали контрнаступ на Харківському напрямку, прагнучи знову повернути собі цей великий промисловий центр і транспортний вузол. Командування Вермахту, скориставшись відсутністю Другого фронту в Європі, перекинуло з Захо-

ду на цю ділянку фронту додаткові танкові та механізовані дивізії. Ввечері 12 березня 1943 року супротивник проривався на площу ім. Дзержинського, на її захист був направлений об'єднаний загін під командуванням І.О.Танкопія. Особливо кровопролитний бій розгорнувся за Держпром. 13 березня танкова дивізія СС «Мертва голова» оточила частини Червоної армії в районі ХТЗ. 17-а стрілецька бригада військ НКВС ввійшла в першу групу прориву. Поранений під час боїв за центр Харкова І.О.Танкопій залишився командувати бригадою. Друге поранення, отримане при переправі бригади через Сіверській Донець, виявилось смертельним. Іменем полковника Івана Олексійовича Танкопія названа вулиця в Харкові [8, С. 238].

Особисті речі, документи, фотографії учасників Великої Вітчизняної війни викладачів та випускників 2-ї прикордонної школи військ НКВС зберігаються в музеї Академії Внутрішніх Військ МВС України.

Список використаної літератури

1. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк) / Редкол. А.В. Житников и др. – Х., ХВВУТ МВД СССР, 1991. – 133 с.
2. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк) / Редкол. А.В. Житников и др. – Х., ХВВУТ МВД СССР, 1991. – 133 с.
3. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: В 2 т. Т.2 / Любов- Ящук – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.
4. Енциклопедія історії України. Т.2, Г-Д / Редкол: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К.:Наукова думка, 2004. – 688с.
5. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк) / Редкол. А.В. Житников и др. – Х., ХВВУТ МВД СССР, 1991. – 133 с.
6. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк) / Редкол. А.В. Житников и др.-Х: ХВВУТ МВД СССР, 1991. - 133 с
7. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. Т.2. Любов- Ящук-М.:Воениздат, 1988.-863 с.
8. Исаев С.И, Левченко В.Н. Герои – освободители Харьковщины / С.И. Исаев, В.Н. Левченко. – Х.: Прапор, 1988. – 316 с.

УДК 821.161.2-05

Величко Т.Ю. (Харків, Україна)

СЛОВО ДО ЖИВИХ: І.Л. МУРАТОВ НА ВІЙНІ

*Я до вас не прийду, мене вбито,
Із землею зрівняли мій рів,
У бетоннім мішку Моабіта
Я сконав. У Тремблінці згорів.*

Стаття присвячена визначному українському письменнику І.Л. Муратову. У ній вперше оприлюднені невідомі факти його біографії, пов'язані із його службою в Червоній Армії, участь у Великій Вітчизняній війні та про перебування в полоні, які стали відомі завдяки документам Фонду особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Державного архіву Харківської області.